

Samen weven van veerkrachtbevorderende net-werken

Sabine Bracke* & Sabine Vermeire**

Opgedragen aan Jan De Mol[†]

Professor aan de UCLouvain en collega-opleider.

Hij reikte ons ideeën aan die aan de basis liggen van dit artikel.

Veel kinderen en jongeren in de jeugdzorg hebben een ingewikkelde relatie met hun familie en geregeld ook moeilijkheden in hun peergroup en netwerken. 'Doe ik er nog toe? Hoor ik nog ergens thuis?', zijn vragen die hen op een of andere manier bezighouden, maar vaak niet meer uitgesproken worden.

Kernwoorden:
kinderen, jeugd-
hulp, netwerken,
agency, belonging
SB2 / JG41 / 2023
/ p.193-216

Ondanks de unanimiteit die bestaat over het idee dat netwerkgericht werken bij deze kinderen noodzakelijk en waardevol is en ze het best opgroeien in hun eigen leefomgeving, is dit geen gemakkelijke opgave binnen pleegzorg en residentiële jeugdzorg.

Dit artikel is een verslag van onze zoektocht om samen met de kinderen en jongeren als actieve participanten en zelfs coregisseurs verschillende veerkracht-

• Klinisch psycholoog en systeemtheoretisch psychotherapeut. Directeur Inhoud – Interne werking bij Pleegzorg Provincie Antwerpen. Als trainer verbonden aan de Interactie-Academie.
E-mail: sbracke@telenet.be

• Psychotherapeut, orthopedagoog en opleider; stafid van de Interactie-Academie.
E-mail: sabine.vermeire@iaac.eu

bevorderende netwerken te weven. We speuren samen in hun oneindige web van verbindingen, hopen op verrassende ontmoetingen en onverwachtse partners. Door in te zoomen op de wederkerigheid van relaties proberen we hun gevoel van betekenis te zijn te herontdekken en solidariteit in steeds bredere kringen te bevorderen. Aan de hand van een casus maken we stap voor stap zichtbaar hoe in een hulpverleningsproces netwerkgericht werken waardevol kan zijn.

Amy, 16 jaar, komt amper haar kamer uit. Begeleiders in het jongerenhuis moeten alles uit de kast halen om haar naar school te krijgen. Ze kerft zichzelf in de armen en zegt geregeld dat het allemaal geen zin meer heeft. De voorbije jaren verbleef ze in zes verschillende voorzieningen en woonde op tien uiteenlopende plekken in Vlaanderen. De contacten met haar jongere broers, zussen en halfbroers staan op een laag pitje en haar moeder is weer opgenomen in een psychiatrisch centrum omwille van borderlineproblematiek. Amy wil liever niet op bezoek. De relatie met haar plusvader is gekenmerkt door wederzijdse verwijten. Amy is uitgenodigd voor een gesprek, komt schoorvoetend de kamer binnen en heeft alleen haar mentor mee ondanks dat we aandrongen om iemand die haar dierbaar is of die ze er gewoon graag bij heeft mee te brengen. Bij de vraag wie voor haar belangrijk zijn, haalt ze de schouders op. Terwijl ze vertelt dat ze geen vrienden heeft en familie al helemaal niet te vertrouwen is, zakt ze steeds dieper weg in de zetel.

Kinderen, zoals Amy, hebben niet het gevoel van ertoe te doen of nog van betekenis te zijn binnen verschillende relaties en levensdomeinen. Ze ervaren zichzelf niet meer als actieve participant aan hun eigen leven (Vermeire, 2023). De dingen overkomen hen en er wordt vaak voor en over hen beslist. De Mol en collega's (2018) geven aan dat iemands *sense of relational agency* voortdurend wordt geconstrueerd door ervaringen van relationele invloed hebben op anderen en relationeel beïnvloed worden door anderen. Wanneer kinderen niet langer enige invloed ervaren zowel in aangename als in onaangename zin in hun relevante relaties zal dit repercussies hebben op hun doen en laten en hun zelfwaardegevoel en vice versa.

Deze kinderen voelen zich ook vaak alleen en uitgesloten van de wereld waarin ze leven. Hun gevoel nog een plek op deze wereld te hebben waar ze

thuishoren, welkom zijn of erbij horen, kortom hun ‘sense of belonging’ is vaak verloren gegaan (Vermeire, 2020, 2023). ‘A sense of belonging’ omvat de betrokkenheid met en ervaring van volwaardig deel uit te maken van een familie, buurt, gemeenschap, cultuur. Hagerty en collega’s (1992) definiëren ‘a sense of belonging’ als ‘de ervaring van persoonlijk geïnvolveerd te zijn in een systeem of omgeving zodat personen zich integraal onderdeel voelen van dat systeem of omgeving. Een systeem kan een relatie zijn of een organisatie, en een omgeving kan natuurlijk of cultureel zijn’ (p. 173). Het betreft niet alleen het gezin, maar ook contexten als het pleeggezin of begeleidingshuis, school, vrijetijdclubs of de buurt. In dit artikel begrijpen wij dit ook als ‘zich ergens thuis voelen’, in zowel materieel en ruimtelijk als emotioneel en relationeel opzicht (Allen, 2019).

In het verlengde van de idee *It takes a village to raise a child*, is netwerkgericht werken intussen alom vertegenwoordigd in het hulpverleningslandschap van de jeugdzorg als een van de antwoorden op bovenstaande moeilijkheden. Het netwerk betrekken wordt beschouwd als een fundamentele bouwsteen. Daarop aansluitend proberen hulpverleners een zicht te verwerven op het netwerk en te taxeren wie waardevolle netwerkpartners kunnen zijn. Hier stuiten we geregeld op een eerste grote moeilijkheid. Binnen contexten van pleegzorg en residentiële jeugdzorg kan het netwerk van kinderen en jongeren doorheen de jaren sterk geslonken of verschaald zijn en verschillende relaties verbroken of beschadigd. Kinderen lijken er alleen voor te staan.

Een hulpverlener die snel in actie schiet en onbesuisd een netwerk activeert als antwoord op deze moeilijkheden kan voorbijgaan aan verschillende complexiteiten en valkuilen.

We kunnen niet met honderd procent zekerheid weten of een netwerk of netwerkpartner steunend of helpend is en mogen dan ook niet van de vanzelfsprekendheid uitgaan dat het netwerk betrekken per definitie een goede zaak is. Welke effecten het creëert en welke betekenissen dit krijgt bij het kind en vele betrokkenen ligt niet vast en moeten we steeds opnieuw onderzoeken, checken en waar nodig bijsturen. We stellen ons dan ook volgende vragen: Wanneer en hoe kan netwerkgericht werken steunend en welzijnsbevorderend zijn? Wie zijn waardevolle netwerkpartners? Wie bepaalt wie dat zijn en wie haalt hen erbij? En waartoe doen we dat op welk moment?

Deze vragen en reflecties brengen ons bij de volgende bezorgdheid: hoe gaan we samen met de netwerkpartners niet dunnetjes overdoen wat al velen deden in relatie tot het kind en hun omgeving? Er is vaak veel geprobeerd en toch nestelden zich gestolde, negatieve of verengde perspectieven en betekenissen over zichzelf, elkaar en de moeilijkheden. Deze kinderen worstelen soms met ideeën en overtuigingen van ‘niet oké zijn’, falen of tekortschieten in de ogen van belangrijke zorgfiguren en vele anderen. Dus hoe kunnen we in netwerkgerichte hulpverlening deze perspectieven niet bestendigen en voorkomen dat we onzekerheden over het eigen kunnen en waardevol zijn aanwakkeren? Bovendien zijn kinderen doorheen de tijd samen met de belangrijke betrokkenen en vele omstaanders vaak in destructieve relationele dynamieken met elkaar terechtgekomen. Vandaar de vraag: Hoe kunnen we ervoor zorgen dat we niet samen met het netwerk of netwerkpartners in verder vastlopende dynamieken of niet-helpende relationele dansen terechtkomen? Kortom: Wanneer zijn een netwerk en sociale context effectief veerkrachtbevorderend (Vermeire, 2023)?

Ons systemisch kompas biedt hier een stevige leidraad. We vertrekken van de aanname dat kinderen en jongeren zelf netwerken van verbindingen zijn en dit steeds binnen een veelheid van contexten. We nemen deze kinderen en jongeren dan ook als vertrekpunt van zoeken en handelen. We kiezen ervoor om vanaf de start van onze trajecten hen aan te spreken als actieve participanten in hun leven en onmiddellijk eerste stapjes te zetten in het (her-)ontdekken van *a sense of relational agency*, het gevoel van invloed te zijn en betekenis te hebben. Het is niet omdat deze kinderen niet langer het gevoel hebben ertoe te doen dat ze niet van invloed zijn (zowel intentioneel als niet-intentioneel) in de vele uitwisselingen en dit zowel in het heden als verleden. Ditzelfde gaat trouwens op voor de belangrijke betrokkenen zoals (pleeg)ouders, begeleiders en leerkrachten. Ook zij raken vaak het zicht hierop kwijt en ervaren zichzelf niet langer als iemand die een betekenisvolle bijdrage levert aan de relatie met het kind.

De vragen naar het netwerk en wie ertoe doet voor Amy lijken haar alleen maar te verstommen en doen haar verder in elkaar krimpen. Ze verschijnt steeds meer als een eenzaam slachtoffer van haar omgeving en geschiedenis en dit zowel aan mij, haar mentor als aan haarzelf. Wanneer ik in de vanzelf-

sprekende kringen blijf speuren naar netwerkpartners, rijden we ons samen vast in het gesprek en opent zich geen gezamenlijke exploratietocht. Enigszins 'out of the blue' vraag ik of ze van dieren houdt. Met een licht nieuwsgierige blik heft ze haar hoofd op. Ze knikt.

Therapeut: Mag ik vragen van welke dieren je houdt?

Amy: Honden en katten. Ik heb twee honden. Een puppy en een 'hartshond', Roku.

Therapeut: Een 'hartshond'? Is dit een speciaal soort ras?

Amy (licht glimlachend): Dat zijn honden die jouw hart verwarmen.

We spreken over de waarde van honden, meer specifiek 'hartshonden' en wat deze tot nu toe betekenden in haar leven. Ik krijg te horen dat Nonna, haar overleden Italiaanse oma, Roku aan haar schonk. En ook hier exploreren we wat haar Nonna haar wou aanreiken door haar die hond te geven. Wat had Nonna opgemerkt dat Amy deugd deed of waar ze nood aan had? Zou ze dit vanuit de hemel nog steeds in de gaten houden? Nadat we meer helder krijgen welke constructieve invloed deze honden en Nonna hebben, vraag ik Amy wat háár bijdrage aan hun leven tot nu kan zijn. Amy hoeft niet lang na te denken: 'echte liefde'. Dit biedt opnieuw een opstapje om samen stil te staan bij de betekenissen van 'echte liefde' en hoe je dit dan doet.

We besluiten om tijdens onze gesprekken geregeld een stoel bij te schuiven voor zowel de puppy, Roku en Nonna. Samen bedenken we dat de puppy helpend kan zijn wanneer het gesprek te zwaarmoedig wordt. De hartshond kan ons helpen vasthouden dat 'het misschien wel nog goed komt' en Nonna kan ons wijsheid brengen op momenten dat wij het niet meer weten.

Doorheen het gesprek wordt opgelicht dat er mensen en dieren zijn die betekenisvol zijn in haar leven (Geerinckx, 2021). Het wordt zichtbaar dat er een netwerk is, dat er anderen zijn die ertoe doen en voor wie zij ertoe doet. We her-ontdekken *a sense of relational agency*. Vanaf de start beschouwen we kinderen als actieve participanten in deze zoektochten. Met onze vragen nodigen we hen uit om zelf te speuren naar voor hen zinvolle netwerkpartners en pogingen de wederzijdse beïnvloedingen en betekenissen opnieuw zichtbaar te maken. We moedigen hen aan om als coregisseurs netwerken te weven doorheen

ons hulpverleningstraject (Vermeire, 2023). We faciliteren zo voortdurend het gelaagde onderzoek van het netwerk en de mogelijke netwerkfiguren, de vele betekenissen van het netwerk en het al dan niet betrekken van het netwerk. Dit vraagt ook een dynamische, breedsporige kijk op netwerken en netwerkfiguren.

Netwerk(figuren): een complex samenspel van kansen en valkuilen

Het netwerk is geen op zichzelf vaststaande entiteit, en ‘netwerken’ is een dynamisch samenspel waarbij verschillende betekenissen zich kunnen ontvouwen die ook telkens weer kunnen verschuiven. Netwerkfiguren nemen in eerste instantie deel aan een hulpverleningstraject in functie van het kind of de jongere, maar zijn, zelfs op het moment van deelname, veel meer dan een steunfiguur. Iemand is ook nog ouder van, kind van, werknemer, vriend van, lid van een vereniging enzovoort.

Elk netwerkfiguur wordt door verscheidene invloeden geraakt. Ze kunnen te kampen hebben met ziekte of financiële problemen of net te horen hebben gekregen dat ze een job hebben. Het kan hun bezighouden hoe er naar hen en hun engagement naar het kind gekeken wordt. Zo kan iemand veel voldoening halen uit het besef iemand anders te kunnen helpen, maar kan deelname evengoed iemand deloyaal maken aan vroegere familiale omgangsvormen in de trant van ‘iedereen moet zelf zijn plan trekken’. Ook het samenspel tussen de verschillende netwerkfiguren kan een impact hebben. Wat één netwerkfiguur doet, kan als kritiek ervaren worden door een ander. Niet altijd opgemerkte verschillen op vlak van bijvoorbeeld maatschappelijke context, cultuur of godsdienst kunnen de samenwerking bemoeilijken.

Kortom veel invloeden spelen mee en kunnen een impact hebben op de wijze waarop iemand al dan niet deelneemt aan een netwerkoverleg of hulpverleningstraject, op de wijze waarop diens betrokkenheid ervaren wordt en op het uitgesproken engagement in relatie tot de cliënt. En soms vertaalt dit laatste zich in het niet kunnen waarmaken of volhouden van dat engagement. Wat dan heel gemakkelijk een intra- of interpersoonlijke betekenis kan krijgen in

de trant van ‘die persoon is onbetrouwbaar’, ‘ik ben onbetrouwbaar’ of ‘die/ik laat het kind in de steek’. Dit kan op zijn beurt voor allerlei perspectievenonheil zorgen.

Anderzijds kan het deel uitmaken van een netwerk voor de netwerkfiguren zelf veel opleveren. Het gevoel van een bijdrage te kunnen leveren, van verschil te kunnen maken in iemands proces kan veerkrachtbevorderend werken (Rutter, 1999; Walsh, 2006). Dikwijls ervaren de betrokkenen zelf ook veel machteloosheid. Ze hebben het gevoel weinig impact te hebben op de moeilijkheden en nog weinig te betekenen voor het kind. Niet zelden is er sprake van een parallelproces tussen de betrokkenen en cliënt. Zeker in contexten zoals pleegzorg of voorzieningen waar er een voorwaardelijke band is tussen pleegzorgers, hulpverleners en (pleeg)kinderen houdt het veel zorgfiguren (en kinderen) bezig wat en of ze nog iets betekenen voor elkaar.

Samen weven van net-werken

Samen met kinderen netwerken weven, vraagt om een consequente samenwerkinggerichte houding van de hulpverlener om de cliënt doorheen het hele proces als een actieve participant te zien in het immense web van beïnvloedingen. Daarbij wordt een brede kijk op zowel professionele als niet-professionele netwerken gehanteerd, net zoals we openstaan voor vele wijzen van netwerken betrekken en de mogelijke betekenis en functie ervan.

Net-werken zien we als een samenwerkingsproces met velen: al pratende en doende met de cliënt en de netwerkfiguren, reeds van bij de kennismaking tot aan de afronding. In dit spreken en doen ontstaan idealiter recursief nieuwe contexten van samenwerking en uitwisseling die meer hoopgevende perspectieven mogelijk maken. Tijdens dit proces ligt de focus op het herstellen, co-creëren of versterken van een *sense of agency en belonging*. Hierbij besteden we bijzondere aandacht aan de zogenaamde bi-directionaliteit van invloed (De Mol et al., 2008). We zien het netwerk niet alleen in functie van de cliënt, maar geven ook aandacht aan wat de cliënt te bieden heeft aan datzelfde netwerk binnen hun specifieke relationele context en de veelheid aan contexten waarin deze relaties zich bevinden (De Mol & Buysse, 2008).

Vooraf in het werken met kinderen en jongeren is de inzet op wederkerigheid belangrijk omdat kinderen en jongeren dikwijls een beschermende, zorgreflex oproepen bij hulpverleners. Kinderen in multistress-situaties worden soms alleen in een passieve rol gezien. Kinderen voelen zich daardoor weinig ernstig genomen in hun pogingen om overeind te blijven, te verbinden, anderen te beschermen enzovoort. Doordat hulpverleners hun actieve betrokkenheid op anderen uit het oog verliezen, worden kansen gemist kinderen te helpen ervaren dat en hoe ze er voor anderen toe doen. *It takes a village to raise a child, but it also takes children to raise a village* (Vermeire, 2023), zien we als een richtinggevende gedachte voor de hulpverlener tijdens dit net-werken.

Een veerkrachtbevorderend proces

We beschouwen veerkracht als een dynamisch, recursief proces dat zich tussen mensen in concrete contexten afspeelt en dat een uitkomst is van een samenspel tussen hun relationele, sociale, maatschappelijke, materiële en fysieke omgeving (Ungar 2018; Walsh, 2006; Werner, 2005). Het is, in die zin, allesbehalve een individuele of persoonlijke eigenschap. Ons samen weven van netwerken neemt een van deze pijlers van ‘veerkracht’, namelijk het relationele, als primaire insteek, zonder de andere uit het oog te verliezen.

Terwijl we exploreren welke antwoorden kinderen bieden op moeilijke situaties plaatsen we de focus ook op de relationele dimensie. Voor wie en waartoe doen ze dit? Wie is helpend voor hen? Samen nadenken over copingstrategieën en steunbronnen in hun specifieke situatie kan hen als veerkrachtig laten verschijnen. Het laat iemand naast ‘slachtoffer’ ook verschijnen als ‘overlever’ met kennis van zaken over hun leefwereld, maar evengoed ook als een mogelijke ‘steunbron voor anderen’.

Wanneer een kind of jongere tijdens onze gesprekken opmerkt dat zij een constructief verschil maken in het leven van derden, dan werken we samen aan een netwerk waarbinnen alle betrokkenen veerkracht kunnen ervaren en waarin alle betrokkenen het gevoel kunnen krijgen van er niet alleen voor te staan.

Een illustratie

Via een casus willen we illustreren hoe bovenstaande ideeën en concepten ons helpen om tot een veelzijdiger invulling van netwerkgericht werken te komen.

Het werken met kinderen in multistress-contexten en meer specifiek in onderstaande casus, namelijk therapeutische pleegzorg¹, is gekenmerkt door situaties waar veiligheid niet altijd gegarandeerd kan worden, het toekomstperspectief eerder vaag dan duidelijk is, het belang van het kind verschillende invullingen kent door de vele zorgfiguren en omstanders die standaard aanwezig zijn, en snel kunnen schakelen van setting en aanklappend, en waar outreachend werken noodzakelijk zijn (Bracke, 2014).

Mats, 14 jaar, verblijft al vier jaar bij zijn pleegouders, die ook zijn grootouders zijn. Daarvoor woonde hij achtereenvolgens bij zijn mama en haar toenmalige partner, de grootouders, een ander pleeggezin, een voorziening en dan weer bij de grootouders. Zijn jongere halfzus verblijft nog steeds in de voorziening. Er was sprake van ernstige verwaarlozing van Mats bij de uithuisplaatsing.

Ondertussen heeft mama haar leven terug 'op de rails', aldus de pleegzorgbegeleider. Mama woont al jaren op dezelfde plaats met dezelfde partner, heeft al jaren hetzelfde werk, maar ondanks dat alles beslist de jeugdrechter dat Mats maar één keer om de twee maanden een dag op bezoek mag komen. Dit levert heel wat onbegrip op bij Mats, de grootouders, en de pleegzorgbegeleider.

Mats heeft volgens de pleegzorgbegeleider een goede band met 'papa', de toenmalige partner van mama, die geen wettelijke of biologische band met hem heeft, en met diens zus die hij 'tante' noemt, maar niet mag zien van de grootouders. Mats gaat één keer om de twee maanden op weekend naar 'papa', maar zou graag meer willen gaan.

¹ In pleegzorg is er het aanbod van behandelingspleegzorg bovenop de generieke pleegzorgbegeleiding. Behandelingspleegzorg omvat verschillende modules waaronder de module: Pleegkinderen/jongeren versterken in verbinding. Deze module werd in samenspraak met de Interactie-Academie ontwikkeld.

Waartoe netwerken weven?

Vaak is er een ‘geïndividualiseerde en verengde’ kijk ontstaan op de problemen van kinderen en daarmee ook op hen en de vele betrokkenen. Kinderen lijken dan samen te vallen met de moeilijkheden.

Zo wordt de 14-jarige Mats bij mij (therapeut binnen het team van behandelingspleegzorg) aangemeld met woedebuien thuis en vechtpartijen op school. Hij voelt zich snel aangevallen, aldus de grootouders. Hij liegt en ze denken dat hij dit heeft van zijn mama die volgens hen een specialist in manipuleren is. Ze geven aan dat hij geen respect heeft voor hen en ervaren machteloosheid over de aangemelde problemen. Moeder wordt als niet betrokken gezien, de vaderfiguur als onbetrouwbaar en Mats als een probleemkind.

Mats zelf heeft het gevoel dat alles hem aangedaan, overkomen is. De woedebuien herkent hij, maar hij weet niet hoe die er komen (‘het gebeurt gewoon’). Lichamelijke klachten houden hem in bed en zijn vraag naar meer contact met ‘papa’ en ‘tante’ botst al jaren op weerstand. Het gevoel er niet toe te doen overheerst, net zoals de ervaring geen inspraak te hebben in zijn eigen leven en daarbij nog iets te kunnen bereiken of in gang te kunnen zetten.

Kinderen in moeilijkheden zijn ook vaak het gevoel van verbondenheid kwijtgeraakt met de belangrijke personen in hun leven. Bij kinderen die in pleegzorg of voorzieningen verblijven, zijn er meestal ook breuken of scheuren in de biologische verbindingen, en krijgen relaties soms betekenissen als ‘niet gewenst’, ‘afgewezen’. Ze lijken het zicht kwijt op het relationeel van betekenis zijn.

Bij de grootouders thuis heeft Mats de indruk dat hij niets goed kan doen, dat er alleen maar ruzie is en dat hij hen tot last is. ‘Ik denk dat ze soms liever hebben dat ik er niet ben zodat ze wat rust hebben.’ Mama blijft bij haar beperkte bezoeksregeling ondanks de vragen van de pleegzorgbegeleider, ‘papa’ vraagt niet of Mats meer op weekend mag komen ondanks de smeebedes van Mats zelf.

Deze kinderen voelen zich dikwijls ook verwijderd of vervreemd van hun peergroep en gemeenschap en soms zelfs van hun cultuur. Pleeggezinnen en

voorzieningen confronteren kinderen soms zelfs letterlijk met een andere taal, cultuur en omgangsvormen, wat het geheel nog complexer maakt. Ze missen een gevoel van ‘beloning’, van erbij horen maar ook van ergens ‘thuis’ horen of ‘thuis’ kunnen komen.

Mats heeft de indruk een uitzondering te zijn, er zijn veel kinderen wiens ouders gescheiden zijn, maar hij kent niemand die bij zijn grootouders woont. Hij voelt zich ook niet echt een pleegkind (juist omdat hij bij zijn grootouders woont) en heeft geen verbinding met de ‘lotgenoten’-groep pleegkinderen.

Vanuit ons veerkrachtbevorderend netwerk-denken willen we graag tegengewicht bieden voor dit isolement en gevoel van vervreemding.

Onze ankerpunten als houvast en kompas

We spreken systematisch én consequent het kind en de nauwe betrokkenen aan als actieve participanten in het proces en in elkaars leven. Hun doen en laten doen ertoe.

De grootouders en Mats komen, na overleg met de pleegzorgbegeleider, samen op intakegesprek waarbij de benadelingsverhalen van de grootouders en de gestolde betekenissen over Mats en hun relaties op de voorgrond staan. Als ik de vraag stel wat ze hem toewensen, krijg ik een antwoord dat ik niet direct gehoopt had, namelijk dat hij niet wordt zoals zijn moeder. Maar op de vraag waar ze trots op zijn, krijg ik een glimlach en het antwoord dat hij trainer is van jonge basketters. Daar kan ik, als basketbal-leek dankbaar gebruik van maken: als trainer moet je toch instructies kunnen geven aan jonge kinderen, hun kunnen aanmoedigen, kunnen omgaan met de ouders op de tribune, ... Waarop de grootouders bevestigend antwoorden. Als de grootouders vervolgens vertellen dat ze soms gaan kijken als Mats training geeft, vraag ik met welk gevoel ze daar dan staan. Een gevoel van fierheid is het verhoopte antwoord dat ook weer uitnodigt tot verkenning. Op dat moment hoort Mats dat hij van betekenis is voor hen, dat hij meer voor hen is dan alleen een probleemkind.

We proberen om vanaf het begin op zoek te gaan naar veilige terreinen, constructieve verbindingen, momenten waarop cliënten anders verschijnen dan samenvallend met hun problemen. Het zijn die eilandjes van hoop die helpend kunnen zijn om de moeilijkheden onder ogen te kunnen zien en ermee aan de slag te gaan (Vermeire, 2020).

Daarop volgen enkele sessies alleen met Mats. Samen met de pleegzorgbegeleider schatten we immers – op basis van eerdere pogingen om extra hulp te installeren – in, dat gezinsgesprekken een kort leven beschoren zijn of zelfs helemaal niet kunnen opstarten. De individuele sessies met Mats worden naar de betrokkenen gekaderd als aansluitend op de nood bij Mats om stil te staan bij zijn ervaringen, en met een voor mij duidelijke focus: met Mats nadenken over wat hij kan doen.

In de eerste gesprekken met Mats blijkt zijn vraag en nood toch iets te verschillen van die van de grootouders. Hun vraag was immers om iets te doen aan de woedebuien. Zijn vraag is om iets te doen aan de woedebuien én om contact te kunnen hebben met zijn tante. Na de verkenning van Mats zijn vragen besluiten we om aan de slag te gaan met zijn vraag naar meer contact door er juist niet mee aan de slag te gaan – voorlopig althans. We parkeren deze vraag omdat zowel Mats als ikzelf inschatten dat dit nog voorbereiding nodig heeft. De kans is volgens Mats groot dat hij niet eens bij mij mag starten als de grootouders zijn tweede vraag weten. En wie beter dan Mats zelf kan deze inschatting maken? Mats als deskundige van zijn situatie en leefwereld.

We besluiten om, voordat we ingaan op de woedebuien en de belemmeringen en spanningen in zijn leven, samen zijn netwerk in kaart te brengen. Ik hoop hierbij de vele stemmen die meespreken goed in het vizier te kunnen houden, en dat ik met Mats niet in een louter dyadisch spreken en zoeken beland en we de mogelijkheden van een *team of support* ten volle kunnen benutten (Vermeire, 2023). We speuren naar betekenisvolle figuren die hij als steunend ervaart (levend, reeds gestorven, imaginair, ... zowel professioneel als niet professioneel). Ook niet-menselijke steunbronnen zoals betekenisvolle knuffels, dieren, voorwerpen, plaatsen, muziek, krijgen een plek. Het netwerk in kaart brengen kan door vragen te stellen die een diversiteit aan betrokkenen of steunbronnen oplichten, zowel in het verleden als heden, en die ook een di-

versiteit aan verbindingen, rollen en betekenissen zichtbaar maken (Savenije et al., 2018).

Bij Mats komen er naast enkele namen van mensen, ook namen van games en horrorfilms te staan. Deze laatste brengen hem rust als het te druk in zijn hoofd is, bezorgen hem een fijn gevoel als hij zich weer eens niet goed voelt, en slagen erin zijn boosheid af te wenden zodat hij deze niet richt op mensen of voorwerpen.

Bij het in kaart brengen van het steunend netwerk, kunnen er ook vragen in de andere richting gesteld worden waardoor er al een glimp van wederkerigheid opgelicht wordt. Vragen als: Wie vindt jou grappig? Wie vindt het leuk dat jij langskomt? Wie vraagt aan jou soms hulp? Wie vraagt aan jou om mee te gamen? Wie of wat is graag in jouw buurt? Wie of wat zou er zonder jou niet meer dezelfde zijn en wat zegt dit dan over jou? Heb jij ooit aan iemand al iets waardevols gegeven?

Door de verbindingen in twee richtingen (van Mats naar anderen en omgekeerd) in kaart te brengen in een veelheid aan contexten, wordt er al ‘geknabbeld’ aan de gestolde betekenissen over zichzelf en van zichzelf in relatie met anderen: ik ben niet sociaal, ik heb een muur rond mij gebouwd, niemand vindt mij leuk, ... en zo worden eerste stapjes in het bevorderen van een besef van er nog toe doen gefaciliteerd.

Eenmaal het netwerk in kaart gebracht, wetende dat dit geen statisch gegeven is, kunnen we ook nadenken wie we systematisch meenemen in ons hulpverleningsproces, voor wie we sporadisch een stoel bijschuiven, live of imaginair.

Bij Mats zijn hierover een aantal afspraken gemaakt in het eerste gesprek met grootouders, maar het is toch interessant om ook de andere netwerkfiguren en hun verschillende betrokkenheden in het vizier te nemen. Samen met Mats onderzoek ik welke effecten bepaalde keuzes met zich meebrengen. Stel dat we papa uitnodigen samen met de grootouders – zal iedereen zich dan kunnen inhouden, zullen we onze boodschap kunnen overbrengen, of zal de wrevel tegenover elkaar te veel op de voorgrond staan? Aanvankelijk wil Mats de pleegzorgbegeleider er niet bij, maar na verloop van tijd kunnen we

spreeken over ‘wat als zijn traject bij mij stopt, wie houdt bepaalde stukken dan mee vast?’ en komt er toch ruimte om na te denken over de betrokkenheid van de pleegzorgbegeleider.

Het kind kan als gids fungeren in het laveren in de complexiteiten. Het kent de betrokkenen immers het beste vanuit de eigen leefwereld. Hierdoor kan het kind mee richting geven aan wie, hoe en wanneer meenemen in bepaalde thema's. Het kind wordt dan mede-regisseur, wat niet betekent dat het alles bepaalt of verantwoordelijk is voor het verloop. Het is een voortdurend samen navigeren en onderhandelen in hun relationele en sociale contexten (Ungar, 2018).

Ik onderhandel telkens opnieuw met Mats, maar dit vraagt ook onderhandelingsruimte met de betrokkenen zelf die ook best wel wat ideeën hebben over wie, wanneer en hoe mee te nemen in dit proces. De grootouders voelen zich bijvoorbeeld niet direct geroepen om een rol op te nemen in ‘de therapie van Mats’. Dit is voor hen een individuele problematiek die om een individuele aanpak vraagt en waar zij hoogstens van op de hoogte gebracht worden.

Doorheen de gesprekken wordt Mats actiever. Hij deelt iets na de sessies met grootmoeder of stelt haar vragen waar wij tijdens een sessie geen antwoord op vonden. Zo stellen we samen ook een heel plan op rond zijn vraag naar contact met zijn tante. Ik leg ideeën voor, Mats toetst ze af aan zijn ervaringen, en komt met nieuwe ideeën. We bedenken ook een plan B, want ‘je weet maar nooit’, we oefenen samen waarbij hij op de stoel van grootmoeder gaat zitten omdat hij haar het best kent en best kan inschatten hoe iets binnenkomt. Uiteindelijk nodigt Mats zelf grootmoeder uit.

Hierdoor wordt steeds zichtbaarder en duidelijker dat hij ideeën, visies en wensen heeft, dat hij inschattingen kan maken en initiatieven nemen. Hij verschijnt niet alleen voor zichzelf op een soms verrassende, nieuwe wijze maar ook voor de betrokkenen worden andere perspectieven en identiteitsaspecten zichtbaar.

Voor de betrokkenen betekent dit een omslag. Zij zien Mats immers als iemand die lui is, niets onderneemt en alleen maar gamet. En plots nodigt hij hen uit voor een gesprek, komt hij met ideeën om meer samen te gaan doen.

Het weven van verbindingen als rode draad doorheen het hulpverleningsproces

Tijdens het gesprek waarbij Mats grootmoeder uitnodigt om een paar vragen voor te leggen over zaken die hem bezighouden, ontdekt hij dat grootmoeder een reden heeft om niet achter een contact met zijn tante te staan. Tante is een vreemde voor haar. Grootmoeder zegt: 'Jij zou je kind toch ook niet gewoon meegeven met een vreemde?' Het blijkt dus niet gewoon om hem te pesten, zoals Mats aanvankelijk dacht. Dit geeft niet alleen iets meer begrip bij Mats, het laat grootmoeder ook op een andere manier verschijnen en geeft opening om erover in gesprek te gaan. Wil ze tante dan eerst leren kennen? Wat moet tante laten zien, zeggen, doen zodat grootmoeder meer vertrouwen in haar krijgt?

Mats merkt op dat zijn oma bezorgd is om hem. Zij betekent niet alleen iets voor hem, hij betekent blijkbaar ook veel voor haar. Door hen te helpen om naar elkaar te luisteren, in de twee richtingen, krijgt hun relatie een andere betekenis, waardoor, recursief, andere betekenissen en acties (of zich onthouden van acties), mogelijk worden.

Een tweede verbindende beweging maken we door eerst met Mats een onderzoek te doen naar zijn 'woedebuien', hetgeen ook in een brief wordt neergepend.

Brieffragment:

Dag Mats,

...

Toen ik zei dat er achter boosheid dikwijls verdriet zit, herkende je dat ook. Mensen zien dan wel de boosheid, maar niet het verdriet dat erachter zit (en ook dit herkende jij). Je zei dat 'het verdriet' 'groot' aanwezig is in je, maar dat je het niet laat zien.

Het lukte jou ook om een tekening te maken van wat je soms voelt als het niet goed gaat, als je boos (of juist verdrietig 😊) bent. Er zitten dan allerlei kronkels in

je hoofd die er één grote warboel en knoop van maken en waardoor je soms hart-pijn voelt of ademnood krijgt, maar soms doen ze jou ook vechten. Als het beter gaat, zijn die kronkels er nog wel, maar veel kleiner en niet zo allemaal door elkaar.

We zijn nog wat zoekend met wat de boosheid en het verdriet allemaal te maken kan hebben (we hebben wel al wat ideeën 😊), en we onderzoeken ook nog hoe het komt dat je je plots beter voelt (ook hier hebben we al wat ideeën rond zoals: een lief hebben 😊).

...

Vervolgens leggen we onze voorlopige conclusies rond het onderzoek naar boosheid voor in een gesprek aan de grootouders en de begeleiders en heeft Mats zijn boosheid die het verdriet maskeert 'getoond'. We spreken ook over wat hierin helpend is voor hem. Grootvader kan zelfs aangeven dat hij sommige dingen herkent en daarom juist hierover zo bezorgd is! Dit is nieuw voor Mats. Later zullen Mats en grootvader het af en toe samen hebben over die boosheid en het verdriet.

Er komt steeds meer een gemeenschappelijke taal waardoor emoties, gedachten en visies, maar ook wensen gedeeld worden (De Mol & Rimé, 2017). Hierdoor worden nieuwe wegen van her-verbinden geweven. Mats neemt ook meer initiatieven en verschijnt steeds meer als actieve participant in zijn leven, relaties en in de betekeniscreatie.

Door met papa en Mats in een onlinegesprek stil te staan bij de vraag van Mats naar meer bezoek (en de weigering van papa vaak verhuuld in 'excuses'), door wat door te vragen naar het verloop van die weekends, naar wat hij wenst voor Mats, blijkt dat vader geen verschil wil maken tussen zijn beide 'kinderen'. De bezoeken van de halfzus van Mats zijn voor papa moeilijk te hanteren waardoor hij geen uitbreiding wil. En dus ook niet voor Mats. Hierdoor wordt een betekenis over papa (hij wil niet dat ik meer kom, hij ziet me niet graag) meer genuanceerd: papa wil mij wel meer zien, maar wil geen onderscheid maken tussen mij en mijn zus. Ze spreken na het gesprek af om meer te gamen tijdens de week. Ook voor papa zelf was dit gesprek belangrijk. Op deze manier verschijnt hij opnieuw als betrokken papa die beide kin-

deren belangrijk vindt in plaats van een papa die alleen maar 'nee' zegt op de vraag naar meer bezoek.

Dit soort nuanceringen, differentiërende en gelaagde betekenissen ontvouwen zich in relatie tot steeds meer netwerkfiguren. Zo ontdekken we bijvoorbeeld dat het vaak niet opdagen van mama niet betekent dat er geen betrokkenheid is. Integendeel, door het speuren naar signalen van mogelijke zorg en interesse krijgen we te zien dat mama hem een speciale chocoladetaart liet bezorgen voor zijn verjaardag. Ze weet wat hij lekker vindt!

Doorheen deze zoektochten is er sprake van een gelijklopend proces. Niet alleen bij Mats groeit het gevoel van agency (zowel iets te kunnen bereiken, in gang te kunnen zetten, ... als iets te betekenen voor anderen, van betekenis te zijn, ...), ook bij de betrokkenen zelf maakt de machteloosheid meer en meer plaats voor een 'sense of agency'. En naarmate de tijd verstrijkt (of was het door ons samen-werken) zet de verandering zich door, breiden de effecten zich recursief uit.

Mats onderneemt ook op andere terreinen meer actie. Hij heeft meer contacten met vrienden, heeft voor korte tijd een liefje en neemt zelfs deel aan de jongerengroep van pleegzorg (wat dan weer een impact heeft op zijn 'sense of belonging' – ergens bij te horen en van betekenis te zijn voor een groep mensen).

Op het moment dat ik hem vraag of hij tips heeft voor andere pleegkinderen die het thuis ook niet altijd gemakkelijk hebben, gaat hij recht in zijn stoel zitten en noemt hij allerlei tips op die we samen verder verkennen. Een voorbeeld: Je moet zorgen dat je ook bevriend geraakt met de ouders van je vrienden, dat die jou ook leuk vinden want dan zeggen die dat je mag komen als het moeilijk is. Zijn tips worden opgehangen op een studiedag voor hulpverleners, wat hem een enorm gevoel van trots bezorgt. Hulpverleners van wie enkelen ook de tijd nemen om hem iets terug te geven in de vorm van kaartjes waar bijvoorbeeld op staat dat ze de tips meenemen in hun gesprek met andere jongeren, dat ze het waardevolle tips vinden, dat ze hem een moedige jongen vinden, ... Deze reacties doen hem zo'n deugd dat hij de hele sessie met een grote glimlach op zijn gezicht zit.

Deze 'acties' worden ook door de grootouders gezien en geapprecieerd, maar ook door de begeleider en vele andere betrokkenen. Doorheen het proces en de vele onderhandelingen die ik met hem gevoerd heb, heeft hij ook ervaren dat er rekening met hem gehouden wordt en niet zomaar over zijn hoofd beslist wordt.

Bij de grootouders thuis is er nu minder ruzie, is de boosheid minder aanwezig, ... En op school zijn er geen vechtpartijen meer. Hij slaagt erin, volgens de grootouders, om meer te verwoorden wat hem bezighoudt, bezorgd maakt (in plaats van dit via 'lastig, zorgwekkend gedrag' te laten zien, denk ik er hypothetisch bij).

Papa en Mats gamen ondertussen meer samen en de vraag naar meer bezoek is op de achtergrond geraakt.

Een caleidoscoop aan mogelijkheden van het netwerk

Een netwerk van support is een lappendeken met rode draden dat verschillende functies kan hebben gaande van steun, beschermer, trooster, schuilplaats, verzorger, supporter, hoeder van levensverhalen, inspiratiebron, adviesgever, binnenbrenger van meerstemmigheid tot oefenplek voor alternatieve rollen en posities, broeihaard voor nieuwe perspectieven, identiteitsaspecten, alternatieve verhalen, een plek voor nieuwe relationele dansen, afstemming en gedeeld plezier.

Zo verschijnen bij Mats vrienden en ouders van vrienden als schuilplaats, adviesgever, maar ook als binnenbrengers van meerstemmigheid. De tante en papa en de games en films als afleider, trooster. De pleegzorgbegeleider als hoeder van levensverhalen en bij haar ontstaat erkenning voor bepaalde ervaringen.

Mijn brieven aan hem fungeren als vasthouden van nieuwe identiteitsaspecten, ervaringen, steun en erkenning. De begeleiders van de jongerengroep van pleegzorg als supporters, 'verbinders' met andere pleegzorgverhalen,

jongeren, en het pleeggezin is steeds meer een plek voor het uitproberen van nieuwe omgangsvormen, nieuwe relationele 'dansen'.

Het samen weven wordt een veerkrachtbevorderend proces voor Mats én de vele betrokkenen. Er groeit een netwerk dat ook in de toekomst ingezet kan worden.

Netwerken weven, een proces dat nooit af is

Op het moment dat we willen afronden, ontdekken we nog maar eens dat netwerken weven geen lineair proces is. Net zoals levens en hulpverlening geen *highways to heaven* zijn. Netwerken weven is geen stap in een proces, maar een proces an sich. Een proces van soms verbinden, elkaar kwijt geraken, her-verbinden, toevoegen, ... Weven is niet voor niets een werkwoord.

En het elkaar kwijtraken, gebeurt ook bij Mats.

Een jarenlang geheim wordt door Mats bij mij op tafel gelegd. Het drinken van de grootouders. Heel de familie is al jaren op de hoogte, maar niemand uit de buitenwereld. Plots valt een nieuwe puzzel in elkaar, het verwaarloosde huishouden, de ups en downs, een ongrijpbaar iets volgens de begeleider. Maar ik mag het aan niemand vertellen.

Dit betekent opnieuw onderhandelen, in de eerste plaats met Mats, afstemmen, meenemen van belangrijke anderen (wie, wanneer, hoe). Met uiteindelijk een rondetafelgesprek met de grootouders, de pleegzorgbegeleider, Mats en ik.

Dit gesprek leidt opnieuw tot gestolde betekenissen op elkaar en op zichzelf. Mats wordt gezien als verrader. Er wordt geroepen, gehuild, pogingen van mijnentwege om betrokkenheid naar elkaar op te lichten, vallen in het niets. Zowel de pleegzorgbegeleider als ikzelf blijven met een bezorgd en wrang gevoel achter als de grootouders het gesprek abrupt verlaten, met enkele meters achter hen Mats met het hoofd naar beneden.

Op dergelijke momenten steekt de twijfel de kop op. Zijn we terug bij ‘af’? Staat Mats er uiteindelijk toch alleen voor om alle brokstukken op te vangen?

Gelukkig blijkt na een poosje dat de vele inspanningen en bewegingen geen maat voor niets zijn. Mats heeft de voorbije maanden ervaren dat hij serieus genomen wordt, dat hij kan onderhandelen, dat hij ergens bij hoort (vrienden en hun ouders, jongerengroep van pleegzorg), dat er mensen zijn op wie hij kan rekenen (diezelfde vrienden en hun ouders, de pleegzorgbegeleider, zijn papa, een leerkracht op school, ...). De grootouders hebben ook ervaren dat zij van grote betekenis zijn voor Mats, dat we hen meenemen, hun benadelingen en inspanningen opmerken, en blijvend met hen onderhandelen als volwaardige samenwerkingspartners (Bracke, 2021).

Een *team of support* was en is nog altijd voorhanden, wat misschien ook zorgt voor sprankeltjes hoop zowel bij Mats zelf als bij de grootouders. De pleegzorgbegeleider speelt geen paniekvoetbal, maar houdt wel de vinger aan de pols waarbij na wekenlange verwijten de boosheid gaat liggen en het thema op tafel komt bij de grootouders thuis. De pleegzorgbegeleidster mag – in het bijzijn van Mats – vragen stellen rond het alcoholmisbruik zonder in conflict te komen. Grootouders en Mats hebben samen een project waar ze willen voor gaan, namelijk de drank niet toelaten om hen uit elkaar te drijven.

Dergelijke processen bieden geen ‘voor-eens-en-voor-altijd-oplossingen’. Kinderen en betrokkenen belanden geregeld opnieuw in oude interactiepatronen maar evengoed blijven nieuwe ook beschikbaar (Vermeire, 2022). En Mats heeft zijn eerdere plannen om op kamertraining te gaan voorlopig opgeborgen. Het gevoel dat ze hem niet kwijt willen, dat ze hem graag zien, dat hij van betekenis is voor hen, overheerst.

Ik durf te spreken van een veerkrachtbevorderend proces voor Mats én de vele betrokkenen, zelfs voor de grootouders. Ze hebben ervaren dat iets vreselijk lastigs ook uitgesproken, gedeeld kan worden en dat er niet noodzakelijk ‘breuken’ hoeven te ontstaan. Rutter (1999) constateert uit onderzoek dat het ervaren van veerkracht als het relatief goed doorspartelen van pijnlijke ervaringen, een veerkrachtfactor op zich is.

Rimpelingen elders ...

Deze manier van samen-werken en samen-weven heeft ook effecten die verder reiken dan het kind en hun netwerken.

De therapeut of hulpverlener werkend met deze zware voorgeschiedenissen en pijnlijke kwetsuren in soms snel veranderende, lastige contexten, kan zelf ook veel machteloosheid ervaren. Er moet soms zoveel geëxploreerd, verwerkt, behandeld worden dat de moed in de schoenen zakt. Door niet alleen aan de slag te moeten gaan en niet alle verantwoordelijkheid op je eentje te moeten dragen, maar samen met het kind en het netwerk de schouders eronder te zetten, wordt het een meer gedeeld en gedragen traject. Door niet 'alles' te moeten aanpakken en oplossen, maar samen aan één thema of probleem stap voor stap te werken en vast te houden aan een aantal ankerpunten wordt het ook voor de therapeut of hulpverlener behapbaar. Dit vertrekt vanuit de hypothese dat je (net)werkend aan één probleem ook andere terreinen (die ermee verweven zijn) aanraakt. Een team van support dat ervaren heeft samen iets te kunnen bereiken, kan ook toekomstige of andere moeilijkheden hanteleren, goed beseffende dat ook dat team zelf doorheen de tijd kan veranderen van samenstelling en functies.

Samen netwerken weven die in de toekomst ingezet kunnen worden, doen ook ons gevoel van agency toenemen. Deze ervaringen kunnen ook rimpelingen en constructieve effecten hebben op het team en de organisatie en zelfs kleine verschuivingen in de maatschappij bewerkstelligen. Meer bepaald op hoe men kijkt naar het werken met 'gekwetste kinderen' en naar kinderen of cliënten met een 'zware rugzak'. Het dominante idee van levenslange therapie voor dergelijke cliënten komt door ervaringen met het weven van netwerken onder druk te staan. Het besef groeit (mogelijk heel langzaam) dat men ook binnen bepaalde (tijds- en overheids)grenzen én met een gerichte focus iets kan betekenen voor deze kinderen. Een idee dat ook steunend kan zijn voor de kinderen en hun nauw betrokkenen zelf, namelijk dat er vertrouwen en geloof is dat ze na een bepaalde tijd zelf en samen met hun netwerk verder kunnen, voor altijd of voor langere of kortere tijd.

Inzetten op wederkerigheid, doen oplichten dat ook de cliënt van betekenis is voor het netwerk en niet alleen het netwerk in functie van de cliënt, kan veerkrachtbevorderend werken voor de cliënt én de betrokkenen. Of dat dit nu in pleegzorg is, werkend in een voorziening, de psychiatrie of in een bejaardentehuis.

Literatuur

- Allen, K. (2019). Making sense of belonging. *InPsych*, 41, 3.
- Bracke, S. (2014). Families met pleegkinderen. In A. Savenije, M. J. van Lawick, & E. T. M. Reijmers (Red.), *Handboek Systeemtherapie* (pp. 573–582). de Tijdstroom.
- Bracke, S. (2021). Zorgkramp in pleegzorg: Hoe Kyana haar team of support kan aansturen en niet andersom. *Samenspraak*. <https://blog.interactie-academie.be/casuistiek/zorg-kramp-in-pleegzorg-hoe-kyana-haar-team-of-support-kan-aansturen-en-niet-andersom/>
- De Mol, J., & Buysse, A. (2008). The phenomenology of children's influence on parents. *Journal of Family Therapy*, 30, 163–193.
- De Mol, J., Buysse, A., & Verhofstadt, L. (2008). Recente visies in het onderzoek van invloedsprocessen in de ouder-kind relatie. *Systeemtheoretisch Bulletin*, 26, 377–392.
- De Mol, J., & Rimé, B. (2017). Depressie bij jongeren – Het gezin als bron van verandering en een plaats voor het delen van emoties met anderen. Of hoe mijn depressie ook mijn vriend kan worden. In S. Vermeire & J. Sermijn, *Wegen naar her-binding. Narratieve, collaboratieve en dialogische praktijken* (pp. 219–228). Interactie-Academie.
- De Mol, J., Reijmers, E., Verhofstadt, L., & Kuczynski, L. (2018). Reconstructing a sense of relational agency in family therapy. *Australian & New Zealand Journal of Family Therapy*, 39, 54–66.
- Geerinkx, S. (2021). Netwerken van wederzijdse support en solidariteit: en toen spraken de dieren. *Samenspraak Interactie-Academie*. <https://blog.interactie-academie.be/ter-inspiratie/netwerken-van-wederzijdse-support-en-solidariteit-en-toen-spraken-de-dieren/>

- Hagerty, B. M. K., Lynch-Sauer, J., Patusky, K., Bouwsema, M., & Collier, P.** (1992). Sense of belonging: A vital mental health concept. *Archives of Psychiatric Nursing*, 6, 172–177.
- Rutter, M.** (1999). Resilience concepts and findings: Implications for family therapy. *Journal of Family Therapy*, 21, 119–144.
- Savenije, A., van Lawick, J., & Reijmers, E.** (2018). *Systemisch werken. Een relationeel kompas voor hulpverleners*. de Tijdstroom.
- Ungar, M.** (2005). A thicker description for resilience. *The International Journal of Narrative Therapy and Community Work*, 3, 89–96.
- Ungar, M.** (2018). *Change your world. The science of resilience and the true path to success*. Sutherland House.
- Vermeire, S.** (2020). No child is an island: From attachment narratives towards a sense of belonging. *Journal of Family Therapy*, 42, 1–17.
- Vermeire, S.** (2022). 'On the road again.' Nieuwe relationele dansen met kinderen en hun netwerk na ingrijpende gebeurtenissen. *Systeemtherapie*, 34(3), 156–173.
- Vermeire, S.** (2023). *Unravelling trauma and weaving resilience with systemic and narrative therapy. Playful collaborations with children, families and networks*. Routledge.
- Walsh, F.** (2006). *Strengthening family resilience*. The Guilford Press.
- Weingarten, K.** (2003). *Common shock. Witnessing violence every day*. Dutton, Penguin Group.
- Werner, E. E., & Smith, R. S.** (2001). *Journeys from childhood to midlife: Risk, resilience and recovery*. Cornell University Press.

